ALTIN ORDU İMPARATORLUĞU

Doç. Dr. Aydın ÇELİK[*] - Önder GÜLER[**]

Öz

Doğu Avrupa ve Rusya'yı hâkimiyeti altında tutan Altın Ordu İmparatorluğu, on üçüncü asrın en parlak Türk devletidir. Halkının büyük ekseriyeti onuncu asırdan beri Müslüman olan Altın Ordu, Berke Han'ın 1255'de Müslümanlığı kabul etmesi ile tam bir Müslüman Türk devleti halini aldı. Volga Bulgarlarının Müslüman oluşu ve canlı bir İslami kültür hareketine sahip olmasında etkili olan Harzem, Altın Ordu bölgesini de süratle etkiledi. Kazan şehri ve başkent olarak inşa edilen Saray şehri çok sayıda cami, medrese ve tekkelerle donatıldı. Özbek Han zamanına gelindiğinde (1313-1342) Türk-İslam kültürü bölgede hâkim oldu. Bir yandan Özbek Han, İlhanlılarla Azerbaycan ve Kafkasya üzerinde mücadele halinde iken bir yandan da, Türk-Memluklular ve Osmanlılarla iyi münasebetlerini sürdürdü. Özbek Han'ın ölümünden sonra, Altın Ordu Devleti'nde sarsıntılı bir dönem yaşanırsa da, doğudaki Ak-Ordu hükümdarı olan Toktamış Han (1376-1391) iç çekişmelere son vererek ülke birliğini yeniden kurdu. Toktamış Han Altın Ordu tahtına oturmakla ülke eski gücüne yeniden ulaştı. Ancak, Timur'un seferlerine mukavemet edemediği için ülkesi yıkılmaya doğru yüz tuttu.

Altın Ordu'nun devlet ve idare teşkilatı geleneksel Türk yapısına göre şekillendi. Dolayısıyla ülke hanlar arasında paylaştırıldı. Ülke siyasi olarak güçlü olduğu dönemde canlı iktisadi ve ticari bir hayata sahip oldu. Nitekim bu dönemde Altın Ordu'da yirmi beş kadar büyük şehir olduğu belirtilmektedir. Öte yandan kültürel hayatın da canlı olduğu bu bölge, Çağatay lehçesinin gelişme sahalarından biri haline geldi.

Anahtar kelimeler: *Doğu Avrupa, Volga Bulgarları, Özbek Han, Türk-İslam Kültürü, Toktamış Han, Altın Ordu.*

[*] Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

[**] Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

Abstract

Altın Ordu Empire

Altın Ordu Empire who dominated Eastern Europa and Russia is the most brilliant Turkish state of the thirteenth century. Altın Ordu the vast majority of people of whom had been Muslim since the tenth century became an exact Muslim Turkish state when Berke Khan adopted Islam in 1255. The fact that Volga Bulgarian people adopted Islam as well as Harezm which was influential in having a lively Islamic culturel movement influenced Altın Ordu region quickly as well. City of Kazan and city of Saray which was constructed as the capital city were equipped whit many mosques, medreses (Islamic theological schools) and tekkes (dervish lodges). When the era of Uzbek Khan (1313-1342) came, Turkish-Islamic culture dominated the entire region. While on one hand Uzbek Khan struggled against the Ilhanlı on Azerbaijan and Caucasia, on the other hand Turkish Memluks sustained their good relations whit the otoman. Althougth Altın Ordu state had a shaking era after his death, Toktamish Khan (1376-1391), ruler of Ak-Ordu ended the internal conflicts and established the unity again. Toktamish Khan, sitting on the throne of Altın Ordu reached its former power again. However since he failed to resist against. Timur's campaigns, his country almost destroyed.

State administrative organization of Altın Ordu was formed according to traditional Turkish structure. Consequently the cuntry was shared between the khans. The countryhas a lively economic and commercial life in the era when it was powerful in political terms. As a matter of fact it is stated that there were approximately twenty five big cities in Altın Ordu. On the other hand, this region where culturel life was lively became one of the fields where Çağatay dialect developed.

Key words: *Eastern Europa, Volga Bulgarian, Uzbek Khan, Turkish-Islamic Culture, Toktamish Khan, Altın Ordu.*

Giriş

Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra oğulları ve torunları onun fütuhatını devam ettirerek büyük bir Moğol-Türk Hakanlığı kurdular. Bu fütuhatın 1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilası hem Altın Ordu Devleti hem de onun bakayası olan Kırım, Kazan, Astırhan, Nogay ve Sibir hanlarının tarihini yakından ilgilendirmektedir.

Cengiz'in ölümünden sonra, büyük hanlık makamına Ögeday oturdu. Onun hâkimiyeti, Türk-Moğol Hakanlığının teşkilatlandırılması bakımından önemlidir. Bu maksatla kurultaylar toplanıp bazı umumi kaideler tespit edildi. Bu dönemde Cengiz'in *"yasa"*sı tatbik edilmekle beraber, şehirli ve köylü ahalinin ihtiyacına göre bir idare kuruldu. 1235'te devlet işlerini alakadar eden yeni müesseseler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda Batı Seferi, yani Doğu Avrupa'nın istilası kararlaştırıldı. Bu

maksatla bilhassa Türklerden olmak üzere büyük bir ordu toplandı. Sayısı tam olarak bilinmeyen Moğol-Türk ordusunun birkaç yüz bin kişiden ibaret olduğu muhakkaktır. Bu fütuhatın başlangıcı 1236 yılına rastlar.[1]

Bu tarihten önce 1227 yılında batıda İrtiş ırmağına kadar olan topraklar Cengiz Han tarafından büyük oğlu Cuci'ye göçebe konağı ve orda olarak verilmişti. Cuci, Cengiz Han'ın en büyük oğlu olduğundan bu topraklar, Büyük Orda olarak kayda geçti. Moğolların bu tarihten sonraki askeri hareketleri ordanın batı yönünde genişlemesini sağladı. Batı Sibirya ve Güney Ural bozkırları ele geçirildikten sonra yukarıda bahsi geçen kurultayda (1229) ordanın sınırlarını Yayik (Ural) Nehri'ne kadar genişletilmesi kararlaştırıldı. 1232 yılında İdil ve Bulgar'a kadar olan bozkırlar ele geçirildi.[2] 1235 veya bazı kaynaklarda 1237 yılında toplandığı ifade edilen kurultayda Don ile Karadeniz Yanı topraklarının fethi kararlaştırıldı, çok geçmeden de Tuna'nın aşağısındaki topraklar Cuci Ulusu adını alan ordaya dâhil edildi.

Söz konusu topraklarda başta Kıpçaklar olmak üzere farklı kabileler hâkimdi. Bundan dolayı da burası doğuda Deşt-i Kıpçak, yani Kıpçak bozkırları olarak adlandırılırdı.[3]

Arapça kaynaklarda Altın Orda/Altın Orda Hanlığı'nın adı *"Kıpçak Sultanlığı"*, Farsça Türkçe kaynaklarda ise Ak-Orda'dır. Coci/Cuci ailesinin unvanı olan Ak Orda/Altın Orda/Ordu, bu büyük devletin adı oldu.[4] Yine L. Rasonyı'nin de ifade ettiği gibi; Moğol devletinin batı kısmını teşkil eden Kıpçak'ın, Coci'nin Batu (1227-1256) ve Orda adlı oğullarının ulusu olduğunu ve Kıpçak'ın doğu bölgesinde ailenin Ak Orda adlı bölüğü, batı kısmında Kök Orda bölüğü hüküm sürdüler. Kök Orda daha çok Altın Orda veya Altın Ordu diye tanınır.[5]

Cuci zamanında ülke, Cuci'nin oğulları ve Cengiz Han'ın torunları olmak üzere 14 ulusa bölünmüş ve her biri orda olarak adlandırılmıştı. Birçok araştırmacı *"orda"* terimini, *"göçebe konağı"*, han, kağan veya diğer ulus hükümdarının *"göçebe konağı"* olarak açıklamaktadır. Avrasya'nın bütün kuzeybatı topraklarının fethine katılan, Rusya fatihi ve Macaristan galibi olarak tanınan Batu Han'ın aile içinde nüfuzu çok büyüktü. Aile içinde en büyüğü olmamasına rağmen, yine baş olarak tanınırdı.

---

[1] Akdes Nimet Kurat, *Türk Dünyası El Kitabı,* C. I, Coğrafya-Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1992, s. 401.

[2] Alfred Halikov, "Altın Orda Devleti Tarihi", (Çev. İlyas Kamalov), *Avrasya Fatihi Tatarlar,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 71.

[3] Alfred Halikov, "a.g.m.", s. 71.

[4] Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-,* Akçağ Yay., Ankara, 2006, s. 408-09; Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yay., s. 397-411.

[5] Laszlo Rasonyı, *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 218.

Mesela, 1251'de Möngke'yi hakanlık tahtına o oturttu. Möngke'nin devleti ile kendi devleti arasında Talas ve Çu nehirleri sınır teşkil ediyordu. 1252'de Rus Prensi Aleksandr Nevski'ye büyük prenslik unvanı verdi. Nevski, hanlara sadakatle hizmet etti. Batı'da Karpatlar ve Aşağı Tuna mecrası sınır teşkil etti. Batu Han 1254'de buradan Macaristan'a saldırdı. Devletin güç merkezi eskiden Hazar devletinin kuzeyini teşkil eden Don ve Volga'nın aşağı mecrası idi. Batu Han'ın yaylası, kuzeyde, şimdiki Saratov çevresinde, kışlağı ise Volga mansabında idi. Batu bugünkü Selitrennoya yerindeki Saray'da hükümet merkezini kurdu. Tebaası kendisini Sayın Han (iyi han) diye anardı. Muasır düşmanlarını teşkil eden Ermeni ve İran kaynakları da onu adil, barışsever, insaniyetli bir hükümdar olarak vasıflandırırlar. Altın Orda çağının değerli araştırmacısı Yakubovskiy ise, onun *"dahi teşkilatçı"* olduğunu kaydeder. Tatar halk geleneğine göre ise Batu Han pek azı Moğol olan ahali ile yüce bir ordu ve muhteşem bir devlet kurduğu için, keramet sahibi bir azizdir.[6] Dört oğlu hayatta kalmıştır. En büyük oğlu Sartak erken ölünce Batu'nun yerine amcalarından Berke halef olmuştur.[7]

1257 yılında başa geçen Berke Han Müslümanlığı kabul eden ilk Altın Ordu hanıdır.[8] Deşt-i Kıpçak ili onun idaresine girdikten sonra burada İslamiyet hızla yayıldı. Berke Han'ın 13 veya 16 yıl hükümdarlık yaptığı belirtilmektedir.[9]

Onun döneminde, Cengiz oğullarının birbirleriyle yoğun mücadelesi söz konusuydu. Berke Han hâkimiyet süresi içinde, Kubilay ile Arık Böge arasındaki Büyük Kağanlık mücadelesinde Arık Böge'yi destekledi. Bu mücadelede Kubilay galip çıkınca, Berke'nin Büyük Kağanla ilgisi tamamen kesildi. Berke, bundan sonra, Harezmi işgal eden Çağatay Han'ı Algu ile bozuştu. Bu dönemde her ne kadar Harezm tam manasıyla Altın ordu ülkesine dâhil görülmemekteyse de, burası Berke Han'a bağlı olarak kabul edilmekteydi. Algu Han, burasını Çağatay Hanlığına bağladığı gibi, bir süre sonra (1266 yılından önce), Otrar şehrini de zapt etmiştir. Bu sırada Kafkasya'da meşgul bulunan Berke Han bu işgale seyirci kalmak zorunda idi. Kafkasya'daki meşguliyet ise Hülagü ile olan mücadeledir. Hülagü'nün İran ve Suriye seferine, Berke Han'ın yolladığı kuvvetler de iştirak etmişlerdi. Hülagü'nün bölgeyi ele geçirmek için yaptığı savaşlar sona erince, Berke Han ile arası açıldı. Buna sebep olan Azerbaycan'dı. Burası Hülagü'ye aitti. Ancak Berke Han'da, bu zengin bölgeyi kendisine almak istiyor, bunu Hülagü'ye yardım için kuvvet göndermiş

6 Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 218-19; Alfred Halikov, "a.g.m.", s. 72.

7 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255,* (Çev: Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları Kitabevi Yay., İstanbul, 2001, s. 33.

8 Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletler Tarihi,* Bilge Yay., İstanbul, 1984, s. 528-29.

9 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name,* (Hazırlayan: İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2009, s. 45.

olmasının bir karşılığı sayıyordu. Bu anlaşmazlık daha sonra bir savaşa dönüştü. İlk savaşın 1263/64 yıllarında olduğunu ve Hülagü kuvvetlerinin tam bir bozguna uğradıkları belirtilmektedir. Hülagü 1265 yılında ölünce yerine geçen Abaka Han'ın, Berke Han'a karşı, daha anlayışlı ve uysal davrandığı anlaşılmaktadır. O, Berke Han'ın Tebriz'de önce bir camii arkasından da bir dökümhane yaptırmasına müsaade verdi. Ancak bir süre sonra, bu ikisinin arası açıldı ve yeniden savaş başladı. Berke Han kuvvetli bir ordu ile Azerbaycan'a ilerlerken öldüğünden dolayı askeri geri çekildi. Berke Han'ın, İlhanlılarla olan mücadelesi, Altın Ordu ile Mısır Kölemen Sultanlığı arasında bir yakınlaşma doğurdu. Berke Han'ın Hülagü ile arası bozulur bozulmaz, Altın Ordu Han'ın Hülagü ordusundaki kuvvetlerin Kölemen devletlerine gitmeleri emrini verdiği rivayet edilmektedir.[10]

İran'da devlet kuran İlhan'lı Moğol sülalesi ile o çağdaki İslam âleminin rehberi olan Mısır arasında cereyan eden savaşlarda Müslüman Berke, Mısır'ın tarafını tuttu. Berke ve Baybars karşılıklı birbirine elçiler gönderdiler. İyi ilişkiler Berke Han'ın Baybars'a kızını vermesiyle daha da pekişti. Öte yandan İlhan Hülagü, 1221-1223 seferlerinde Coci nesline ait ulusun sahalarını işgal ettiği için, Berke ve varisleri bunu tecavüz saydılar. Bu suretle Altın Ordu ile, varlıkları için mücadele eden Memluklar arasında menfaat birliği meydana geldi. Yine Cengiz'in akrabaları arasında diğer bir sahada da savaş çıktı. Orta Asya'da Çağatay'ın torunu Algu, iktidarı elde etmek için Berke'ye karşı çıktı. Altın Ordu'da Nogay'ın ayaklanmasına rağmen ilk yüz elli yıl içinde nisbi bir sükûnet hüküm sürdü.

Berke Han, İlhan Abaka'ya karşı yaptığı savaşta öldükten sonra halefi Mengütimur, Abaka'nın küçük kardeşi ve isim adaşı İranlı Mengütimur'e karşı savaşı devam ettirdi.

Büyük siyaset oyunları arasında Kıpçak birçok devletin ilgisini çekti. Bizans ve bilhassa Mısır çok defa İlhanlılara karşı Kıpçak'ı tahrike çalıştılar. Bizans, boğazlar dolayısıyla önemli yer işgal ediyordu. Ortaçağ'da Avrupa'nın iki blok'unu teşkil eden devletler, kendi menfaatlerini ittifaklarla ahenkli bir şekilde ayarlamaya çalışıyorlardı. 1270 de birinci blokta Fransa, Sicilya (Anju sülalesinden Şarl), Papalık ve Ceneviz vardı. Bunlar İlhanlılarla mektuplaştılar. Papa'nın hedefi, doğudaki küçük Hıristiyan - şövalye devletlerini tehdit eden Mısır'a karşı muvazene sağlamaktı. Macar'lar da bu bloka dâhil idi. İkinci blokta Ceneviz'e karşı Venedik, Kastilia, Mısır ve Kıpçak bulunuyordu. İki ateş arasında sıkışıp kalan Bizans, hem Kıpçak'la hem de İlhan ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Bizans imparatoru VIII. Mihail her iki tarafa da haraç ödüyordu.[11]

---

[10] Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 529.

[11] Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 220-21.

Yukarıda da ifade edildiği gibi; Berke Han zamanında Bizans ile ilgilendiğini görmekteyiz. Bununla birlikte Bulgar Çarı'nın talebi üzerine, Berke Han'ın yeğeni Emir Nogay komutasında 20.000 kişilik bir süvari kuvvetinin, 1265 baharında, Tuna'nın güneyine geçerek, Bulgaristan'a saldırmakta olan Bizans ordusunun tamamını kılıçtan geçirdiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da bir nevi esir muamelesi gören, Türkiye Selçuklu eski Sultanı Keykavus II'nin de bu sefer sırasında kurtarıp Kırım'a götürülmüş olduğu söylenir. Ayrıca Mengü Timur zamanında asıl kaydı gereken olay, Berke Han devrinde isminden bahsetmiş olduğumuz Emir Nogay'ın, adeta handan daha nüfuzlu bir duruma gelerek, devleti fiilen idareye başlamasıdır. Emir Nogay hemen hemen 40 sene müddetle iktidarda kalmış ve Altın Ordu hanlarını tahta çıkaran konuma gelmiştir. Mengü Timur'dan sonra başa geçen Tuda Mengü[12], 1280-1287 yılları arasında yedi yıl hükümdarlık yaptı. Bunun zamanında Cuci Han'ın torunu olan vali Nogay batı Kıpçak bölgesinde hükümdar gibi egemen oldu. Hanlar bile oyuncağı oldu. Memluk sultanları tahta geçen Tuda Mengü Han'a Müslüman olduğu için değerli hediyeler göndermeye devam ettiler. Bu armağanlar arasında Camii yapılması için gereken bazı malzemeler gönderildi. Tuda Mengü Han'ın üzerinde 1287 yılında zahidlik belirtileri başladı. Şeyhlere ve fakirlere bağlanıp aza kanaat etme halleri gösterdi. Devlet idaresini bırakıp tahtan ayrıldı. Kardeşinin oğlu Tula-Buka'yı hükümdarlığa getirmek için tavsiyede bulundu. Soylu kişiler de bu tavsiyeyi kabul edince yerine Tula Buka Han hükümdar oldu. Tula Buka Han'ın hükümdarlığı 1287-1290 yılları arasında üç yıl sürdü. Bu hükümdarın zamanı karışıklar içerisinde geçti. Tümen Bey'i Nogay taht üzerinde bazı entrikalar çevirdi. Hükümdar ailesi arasında birbirlerine karşı nefret hisleri uyandı. Mengü Timur Han'ın oğlu Tohta (Tohtu) Han geçti. Bunu hükümdarlığı 1290-1312 yılları arasında 22 yıl sürdü. Tohta Han'ın saltanatının ilk yıllarında Nogay yine memlekette istediği gibi hüküm sürdü. Tohta Han'da Nogay'ın emirlerini hiç çekinmeden uyguladı. Sonunda Tohta Han'dan kaçan asi emirleri iade etmeyerek aralarında savaşın çıkmasına sebep oldu. Tümen Bey'i Nogay hükümdarının boyunduruğundan çıkmak isteyen Tohta Han'ın üzerine yürüdü ve yendi. Buna rağmen sülale geleneğine göre Nogay kendisini Han ilan etmedi. Nogay'ın Tohta Han'ı peşinden takip etmemesi üzerine bundan faydalana Tohta Han yeniden bir ordu topladı. 1299 yılında Kafkas dağları önündeki *Kökenlikte* Nogay'ın ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. 40 yıldır hükümdarları tahtından indirerek ve savaşlarda ömrünü tüketerek siyasi bir kudret olan Nogay burada yalnız kaldı. Tohta Han'ın ordusunda görevli olan bir Rus askeri tarafından da tanınarak 1300 yılında öldürüldü. Nogay'ın başını kesip getiren bu Rus askerini Tohta Han ise bu

[12] Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 529-30.

şerefli insanı öldürerek kendisine teslim etmediği için öldürttü. Nogay'ın ölümü ile Tohta Han bağımsız bir han olabildi. Rus kaynakları Nogay'ın tecrübeli bir asker olarak Altın Ordu topraklarını genişlettiğini, fakat siyasi görüşü ile devletin dağılmasına yardım ederek Altın Orda Devletine ilk darbeyi indiren kişi olduğunu kabul etmektedirler. Bu mücadele çok büyük bir paraya mal oldu. Üstelik 1300-1303 yılları arasında kuraklık da olmuştu. Bu yüzden hayvancılık geriledi. Tohta Han Budist olduğu halde Müslümanları korudu. Komşu devletlere elçiler göndererek dostluk kurdu. 1312 yılında Tohta Han ölünce yerine 30 yaşındaki yeğeni Özbek Han ayaklanarak hükümdar oldu.[13]

Belirtildiği gibi Özbek Han tahta çıktığında 30 yaşındaydı. İlk günden itibaren enerjik ve kararlı bir politika takibine başlamıştır. Pek çok rakip ve düşmanları mevcuttu. İktidarı ele almasında[14]; Mengü Timur'un torunu Toğrulcan'ın oğlu olarak tahta geçmek hakkı olmadığı için Özbek Han, han sülalesinden kuvvetli bir emir olan Kutluğ Emir'in yardımıyla ayaklandı. Kutluğ Bey'in bu yardımıyla Tohta Han'ın oğlu İlbasmış'ı öldürdü. Böylece tahta geçebildi. Tohta Han'ın yerine hükümdar olan Özbek Han'ın saltanatı 1312-1340 yılları arasında 28 yıl sürdü.[15] Bu sürenin 20 veya 18 yıl olduğunu söyleyenler de var.[16]

Özbek Han, Yeni Saray (Berke Saray) şehrini başkent yaptı. Ülkede Müslümanlığın yayılmasını sağladı. Emirler halkın Müslümanlığa girişinde zorlanmasını istemedikleri halde Özbek Han hiç birisini dinlemedi ve bütün tebaasını tek vücut haline getiren bir vasat yarattı. Bu sayede harice karşı da daha müessir bir kuvvet sağladı. Bununla birlikte Şaman ve Budist lamalarını (rahiplerini) ölümle tehdit etti.[17]

Böylece hem kendisi Müslüman oldu, hem de Cuci ulusunun kısa zamanda Müslüman olmasını sağladı. 1314 yılında Memluk sultanı Nasır Muhammed'e gönderdiği mektupta Altın Ordu Devleti'nde çok az kâfirin kaldığını bildirdi.[18]

Rus prenslerine karşı dizginleri sağlam tuttu. Tatar orduları Macar sınırında, Balkanlar'da, Lehistan'da, kalkınma safhasında olan Litvanya'da ve Azerbaycan'da savaştılar.[19] Ayrıca Tebriz'i ele geçirdikten sonra Rus prenslikleriyle uğraşılması, onlara karşı işini sağlam tutması ve on-

---

13 M. Orhan Bayrak, *Türk İmparatorlukları Tarihi (Hunlar-Osmanlılar; M.Ö. 220-M.S.1922, 17 İmparatorluk Tarihi),* Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002, s. 353-54.

14 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Ötüken Yay., İstanbul, 2005, s. 518; Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 530.

15 M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 355.

16 Ötemiş Hacı, *a.g.e.,* s. 54-55.

17 Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 222.

18 M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 355.

19 Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 222.

lardan Altın Ordu'nun aldığı yıllık vergi sisteminde değişiklik yapması bu zamanda devletin kuvvetlenmesini sağladı.[20]

Uzun süre hükümdarlık yapan[21] Özbek Han, Batu'dan sonra en şöhretli ve nüfuzlu bir padişahtı. İlmi, âlimleri pek severdi. Müslüman âlimlere olduğu gibi hrıstiyan âlimlere de aynı riayeti yapardı. Adaletiyle Kıpçak memleketini rahata erdirdi. Kanunlar ve nizamları güzelce tatbik etti. Zamanında payitahtı Saray şehri pek bakımlı ve süslü oldu. Buraya Irak ve Şam'dan tüccarlar gelirdi, onların kaldığı mahalleleri vardı. Diğer şehirlerden Macar, Sudak, Kırım, Kefe, Ozak ve Harezm şehirleri o vakit dünyanın en mamur şehirlerinden oldu. Bu şehirler gelip geçen seyyahların hayretlerini celbetmişlerdi. Şehirde her milletin tacirleri bir mahalde idi. Mallarını muhafaza için bu mahallelerin birer müstakil duvarları vardı. Han'ın saraylarının da ayrı bir kalesi vardı. Saray şehrinde mescitlerden başka 13 cami vardı.[22] Özbek Han'ın sarayında Şeyh-el Numan-el Harezmi adında bir âlim vardı. Burası kayda değerdir ki, Özbek Han bu âlimin üst tarafında değil, alt tarafında otururdu. Ve bu âlim, Han geldiği zaman ayağa kalkmazdı. Buna mukabil Şeyh Numan fakirlere ayağa kalkar ve onlara hürmet ederdi. Tanca'lı meşhur seyyah İbni Batuta, Özbek Han'ın zamanında ülkeyi gezip, buralar hakkında geniş bilgiler vermektedir.[23]

Özbek Han'ın 1341'de ölümü üzerine Altın Ordu tahtına, önce oğlu Tinibeğ, ertesi yıl diğer oğlu Canı Bek geçti. Canı Bek, Altın Ordu Devleti'nin son hükümdarı olarak tanınır. İran'daki İlhanlı devleti Canı Bek zamanında dağıldı ve Canı Bek, Tebriz bölgesinde hâkim duruma geçen Şeyh Küçük Hasan üzerine yaptığı bir seferde Tebriz'i zapt etmeyi başardı, ancak burada yerleşmeyerek geri çekildi.[24] Canı Bek'i Tebriz'e karşı sefer yapmaya zorlayan; Melik Eşref, Azerbaycan'da 1356 yılında yapılan savaşta yenildi. Böylelikle Azerbaycan'ın tamamı Altın Ordu'nun eline geçti. Canı Bek Han Tebriz'de kendi adına para bastırdı.[25] Canı Bek zamanında Kölemenlerle münasebetler duraksadı. Bunun sebebi de; Güney de Osmanlılar 1345'de Çanakkale boğazını geçince Mısır'a olan boğazlar yolu da kapandı. Bizans ve Balkanlar ile olan bağlar önemini kaybetti. Bu suretle Altın Ordu cihan siyaseti alanından uzaklaştırıldı.[26]

---

[20] M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 356.

[21] Ötemiş Hacı, *a.g.e.,* s. 55; M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 355.

[22] Dr. Rıza Nur, *Türk Tarihi,* T.C. Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1924-1926, s. 164-165.

[23] İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nüzzar fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar),* s. 250-53, 269-71; Dr. Rıza Nur, *a.g.e.,* s. 165.

[24] Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 530.

[25] M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 356.

[26] Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 223; Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 530.

Canı Bek 1357 yılında bir suikast sonucu öldürüldükten sonra Altın Ordu devletinde artık devamlı karışıklılar başladı. Canıbek'in oğlu Berdibek'in 1359'da ölmesinden sonra da Batu Han sülalesinin sona erdiğini belirten kaynaklar vardır.[27] Bazı kaynaklarda Batu Han sülalesinden dört han daha çıkmış olduğu yer alsa da 1359'dan itibaren durumun gayet karışık olduğu ve 1380 yılında Toktamış'ın Altın Ordu tahtına çıkmasına değin geçen 20 yıl içinde, 14 han'ın[28] bazı kaynaklarda ise 1360-1380 yılları arasında 19[29] veya 20 han'ın tahta geçtiği belirtilmektedir.[30]

Aslında Berdibek'in ölümünden sonra merkezi hükümet ortadan kalkmış, emirlerin her biri, bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan ederek, kendi bölgelerinin hanları durumuna gelmişlerdir. Bu dönemin en kuvvetli devlet adamı ise, vaktiyle Emir Nogay'ın oynamış olduğu rolü üzerine almış olan Emir Mamay'dır. O, Özbek Han'ın oğullarından Abdullah'ı han ilan ederek, Saray şehrine yürümüş ve orayı ele geçirmiştir. Ancak diğer emirleri itaat altına alamadı. Bu karışık durum, Toktamış'ın 1380 yılında Emir Mamay'ı mağlup ederek Altın Ordu'nun başına geçmesine kadar sürdü.[31]

Toktamış Han'ın Altın Orda tahtına geçtiği zamana gelince bu dönemde Altın Orda devleti fetret devrini yaşıyordu. Bu devir Canı Bek Han'dan (1340-1357) sonra tahta çıkan oğlu Berdibek Han zamanında başladı. Başta babası Canı Bek Han ve 12 kardeşi olmak üzere bütün akrabalarını öldürten Berdibek'in takip ettiği politika ülkede hoşnutsuzluğa yol açtı ve daha kendisi hayattayken kendisine karşı yedi han rakip olarak ortaya çıktı. Bundan böyle çeşitli emir ve ulu bekler adamlarını tahta çıkartıp kendi politikalarını izlemelerini sağladılar. Hatta Saray şehrini ele geçirmek için mücadele etmeye başladılar. Bu durum 1360 ile 1380 yılları arasında 20 han'ın tahta çıkmasına yol açtı. Ancak gerçek hâkimiyet Mamay Mirza'nın elindeydi. Bu durum 1380 yılına kadar devam etti. Babası Tüy Hoca Oğlan, o dönemde Coci Ulusu'nda hüküm süren Urus Han tarafından katledilince Toktamış sıranın kendisine geldiğini anladı ve Çağatay Ulusu'nda hâkimiyeti ele geçiren Emir Timur'a sığınmaya karar verdi. Koçkar mevkiinde seferde bulunurken Toktamış'ın kendisine sığınmak istediğini öğrenen Timur, Emir Tuman Timur Özbek'i onu karşılaması için gönderdi. Toktamış'a *"bir padişah'ın şehzadeye nasıl davranması gerekirse"* öyle davrandı.[32] Nizamüddin Şami'ye göre, Timur Toktamış'a Otrar ve Sarban şehirlerini verdi.[33]

---

27 Halil İnalcık, "Giray", *İslam Ansiklopedisi,* s. 783-789.

28 Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 530.

29 M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 356.

30 İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 101-03.

31 Kamuran Gürün, *a.g.e.,* s. 530; Dr. Rıza Nur, *a.g.e.,* s. 168-169.

32 İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 103-04; M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 356-57.

33 Nizamüddin Şemi, *Zafernâme,* (Çev: Necati Lugal), Ankara, 1987, s. 89.

Böylece Timur Doğu Deşt-i Kıpçak'ta güçlenen Urus Han'a karşı Toktamış'la karşı koyacaktı. Ancak Toktamış'a verilen yerler Urus Han'ın elinde bulunmaktaydı ve Toktamış'ın bu toprakları kılıç yoluyla elde etmesi gerekiyordu. Toktamış Han hiç vakit kaybetmeden ve Urus Han'ın da bir seferde bulunmasından faydalanarak Sığınak'a yürüdü. Yapılan savaşta Sığınak'ta bulunan Urus Han'ın oğlu Kutluk Boğa öldü. Ancak bu Urus Han'ın askerlerinin hiddetini artırmaktan başka bir işe yaramadı. Toktamış bu savaşı kaybetti ve tekrar Timur'a sığınmak zorunda kaldı. Timur onu tekrar iyi karşılayarak ona öncekinden daha fazla asker verdi. Bu askerlerle ikinci kez Altın Ordu'ya dönen Toktamış bu sefer Urus Han'ın diğer oğlu Toktaki ile savaştı ve yine yenildi.[34]

Bu savaştan zor kurtulan Toktamış, yaralı olarak kurtuldu ve yeniden Timur'un yanına gitti.[35]

Timur'un Ak-Ordu'da bir vassal bulundurmak arzusu o kadar kuvvetli idi ki Toktamış'a karşı hiçbir memnuniyetsizlik göstermiyordu. Bu arada Urus Han, Timur'a Tovlu Can ve Köpek Mankik isimli iki elçi göndererek kendisinden oğlunun katilini teslim etmesini, aksi halde savaşacağını bildirdi. Timur ise kendisine sığınan birinin teslim edilmesinin örf ve adetlerine aykırı olduğunu bildirerek savaşa hazır olduğunu cevabını verdi ve elçileri gönderdikten sonra ordusunu topladı.[36]

1376 yılı kışında Timur Otrar'a, Urus Han ise Sığınak'a geldi. Aniden soğuyan hava karşısında her iki taraf da memleketlerine dönmek zorunda kaldılar. Bu olayı müteakip Urus Han vefat etti ve Timur bu durumdan faydalanmak için Toktamış'ı tekrar Deşt-i Kıpçak'a gönderdi. Toktamış bu kez Urus Han ve oğlu Toktakia'dan sonra tahta geçen Timur Melik'le savaştı, ancak bir kez daha mağlup oldu. Timur Melik zaferi kutlarken Toktamış yine Timur'un yardımını alarak beşinci kez yola çıktı. Timur Melik, Karatal'da kışladığı için Toktamış Sığınak'ı ele geçirmeyi başardı (1378/79). 1379 yılının baharında ise Toktamış nihayet Timur Melik'i mağlup ederek galibiyeti tattı. Toktamış, Urus Hoca vasıtasıyla zaferi Timur'a bildirdi.[37]

Böylece Toktamış Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirdi. Bunu kendi adına basılan paralar da kanıtlamaktadır. Ertesi yılı hazırlıklar yaparak geçiren Toktamış, bütün Coci Ulusu'na hâkim olabilmesi için Batı Deşt-i Kıpçak'a hâkim olan Mamay Mirza'yı bertaraf etmek zorundaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Mamay Mirza, Altın Ordu Devleti'nde fetret devrinde fiilen hâkimiyeti eline geçirmiş ve büyük nüfus elde etmişti. Ancak

---

34 A.YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü,* (Çev: Hasan Eren), T.T.K. Ankara, 2000, s. 147.

35 Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri,* İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1976, s. 415; A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 147; Dr. Rıza Nur, *a.g.e.,* s. 168.

36 Nadir Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* IX, Çağ Yay., İstanbul, 1992, s. 115.

37 Nizamud-din Şami, *a.g.e.,* s. 92-93; Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 414.

şans yine Toktamış'ın yanındaydı. Mamay Mirza'nın ordusu 8 Eylül 1380 tarihinde Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan zaferden çok Tatarları da yenebileceklerinin farkındadırlar. Gerçekte ise Don Nehri'nde Altın Ordu ordusunu mağlup ettikten sonra kendisine *"Don Muzafferi"* anlamına gelen Donskoy unvanı verilen Knez Dimitri galip gelmesine rağmen en iyi Knezlerini ve ordusunun büyük bir kısmını kaybetti. Altın Ordu'ya vergi ödemeye ve Saray'dan yarlık almaya devam etti.[38] Mağlubiyetten sonra Kırım'a dönen Mamay Mirza, Ruslar üzerine yeni sefer hazırlıklarına başladı. Ancak Toktamış'ın kendisine karşı gelmekte olduğunu öğrenince Rusya seferinden vazgeçerek Toktamış'la savaşmak zorunda kaldı. Altın Ordu'nun iki ordusu 1380 yılının sonbaharında Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunda karşılaştı. Bu savaşı Toktamış Han kazanırken Mamay Mirza; Kefe şehrine kaçtı. Her ne kadar Mamay Mirza, Cenovalı halk tarafından başta iyi karşılansa da sonradan Cenovalılar ona karşı cephe alarak onu öldürdü ve mallarını paylaştılar.[39]

Toktamış için olduğu gibi Altın Orda devleti için de bu savaş gerçekten çok önemliydi. Netice de Toktamış Han 20 yıldır devam eden Harezmi ve Azerbaycan hariç, evvelce Altın Orda hanlığına bağlı olan toprakların hepsini ele geçirdi. Bu zaferden sonra Toktamış Han, Litvanya Knezi Yagelon'a ve Moskova Knezi Dimitri'ye elçi göndererek Mamay'ı yendiğini bildirdi. Kulikovskaya zaferine rağmen Ruslar da hediyelerle itaatlerini bildirdiler. Fakat Rus prensliklerinin zahiren boyun eğmelerini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan darbenin intikamını almak için Toktamış Han 1382 yılında Moskova'ya doğru sefere çıktı. Bulgar'ı ele geçiren Toktamış, sefer haberini gizlemek için bütün gemilere el koyup tüccarları da esir aldı. Toktamış'ın Orta Volga'nın sağ tarafında gözükmesi Rusları şaşkına çevirdi. Ryazan Knezi Oleg ile Suzdal Knezi Dimitri derhal Toktamış Han'ın kuvvetlerine katıldılar. Don muzafferi Dimitri ise halkı şehri savunması için teşvik etti. Ancak kendisi asker toplama gerekçesiyle Kostroma'ya gittikten sonra Moskova'da kargaşa başladı. Bu arada Toktamış'ın ordusu 23 Ağustos 1382 tarihinde Moskova'yı kuşattı.[40]

Her ne kadar Moskova'yı kuşatma altında tutmuş ise de ele geçirmeye muvaffak olamadı. Rus kroniğinde yazıldığına göre *"birtakım fena kimseler bahçelerde dolaşmaya başlayarak bodrumlardan beylerin içkilerini, gümüş kaplarını ve değerli sürahilerini çıkararak bol bol içiyorlardı"*. Bu şekilde sarhoşlar tehlikenin ağırlığını unutmuş, düşmanın zayıf olduğu, tehlike teşkil etmediği düşüncesine kapılarak zaferin kolayca kazanılacağını zannettiler. Daha sonra Toktamış hileye başvurarak Moskovalıların

[38] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 105-06.

[39] A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 149.

[40] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 107.

az miktarda para vermelerine karşılık kuşatmayı kaldıracağına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açacak kadar şaşkındı. Şehre giren Toktamış'ın ordusu şehri yerle bir etti ve büyük ganimetler elde etti.[41] Devlet hazinesini de ele geçiren Toktamış'ın ordusu yağmadan sonra şehri terk etti. Bu muharebe dolayısıyla şehirde 24.000 kişi öldü. 1383 yılında bütün knezler Toktamış'ın yanına gelerek Toktamış'tan yarlık aldılar. Moskova Knezi Dimitri ise yıllık vergi bağlılığını bildirmek için oğlu Vasiliyi Toktamış Han'a rehin olarak gönderdi. Bu dönemde Suzdal Knezi'nin oğlu, Tver Knezi'nin oğlu, Nijegorod Knezi'nin oğlu da Toktamış'ın sarayında esir olarak kaldıkları bilinmektedir.[42] Böylece Toktamış Altın Ordu'nun nüfuz alanında olan Knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi. Geriye Altın Ordu'nun ilgi sahasında olan Azerbaycan ile Harezmî kalıyordu. Artık büyük bir kudrete sahip olan Toktamış, vakit kaybetmeden bu memleketlere de el atmanın gerektiğine inanıyordu. Fakat Harezmî ülkesi Toktamış'ın hamisi Emir Timur'un hâkimiyeti altına girmişti. Ancak meşru bir asalet unvanı bulunmayan Timur, Cengiz oğlu meşruluğunu temsil eden Toktamış karşısında bir üstünlük göstermek istedi. Timur'un İran ile meşguliyeti dolayısıyla ve artık kendi kudretine inandığı için Toktamış 785/6 Mart 1383-24 Şubat 1384'te Harezmî'de kendi adına para bastırdı.[43] Timur buna ses çıkarmayınca, Toktamış, Azerbaycan meselesine daha da çok önem verdi. Canı Bek Han'ın, Azerbaycan'ı Altın Ordu'ya bağlamasına karşın oğlu Berdibek Han devrinde Tebriz şehri ahalisi Altın Ordu birliğinin baskısından kurtulmak maksadıyla Altın Ordu'ya karşı ayaklanması ile İlhanlı Devleti ümerasından olan Celayiriler (760/1358-814/1411) Azerbaycan'da hâkimiyeti ile ele geçirdiler.[44]

Bununla birlikte Toktamış, Azerbaycan'da olup bitenleri iyi takip etti ve eski Altın Ordu Hanlarının Mısır Memluk sultanlarıyla ortak düşmanları İlhanlılara karşı yaptıkları dostluk anlaşmalarının bir benzerini, Timur'a karşı yapmak üzere elçiliklerini Kahire'ye göndermişti. Bunun üzerine Memluk Sultan'ın desteğiyle ya da desteği olmaksızın Toktamış Han büyük bir orduya ve zengin maddi kaynaklara dayanarak Tebriz seferine çıkmaya karar verdi. O sıralarda Timur, Azerbaycan'dan yeni gitmiş, Sultan Ahmet ise geri dönmemiştir. Dolayısıyla Tebrizlilerin bir lideri yoktu. Fakat Tebriz'in ileri gelenleri halkın düşmana karşı mukavemet göstermeye teşvik ettiler ve Toktamış'ın askerleri sekiz gün boyunca şehre giremedi. Bu yüzden Toktamış, Tebriz'de bundan birkaç yıl önce Moskova'da tatbik ettiği taktiğe başvurdu. Tebriz halkı 250 tümen altın mu-

41 A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 151-52.

42 İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 108.

43 Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 105.

44 A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 153-54.

kabilinde barış antlaşmasını kabul etti.[45] Fakat Toktamış Han, rivayete göre antlaşmayı bozarak ordusunu şehre soktu ve Tebriz'i yağmaladı.[46]

Toktamış'ın burada ganimetin yanında halkın düşmanlığını ve Timur gibi güçlü bir rakip kazanmış oldu. Timur 1387 yılı başlarında Karadağ'a 2 Şubat 1386-26 Ocak 1387'de geldi. Bu arada Toktamış'ın askerleri de Derbend'den geçerek Samur ırmağına çıkmışlardı. Timur bunu haber alınca onlara karşı birkaç tümenlik bir öncü yolladı, fakat aralarındaki anlaşmaya dayanarak birliklerinin kumandanına Toktamış ile muharebeye girişmelerini, ilk olarak Toktamış'ın askerlerinin hücum ettiği takdirde geri dönmelerini ve esas kuvvetlerle iltihak etmelerini emretti. Fakat bu birlikler Toktamış ordusunun saldırısına maruz kalınca taarruza mecbur kaldı. Kısa bir süre sonra Timur'un ordusu, oğlu Miran Şah'ın komutasında gelerek muharebeye dâhil oldu. Toktamış ise geri çekilerek Derbend'e doğru uzaklaştı.[47]

Toktamış Han, Timur'un İran'a geldiğini ve Maveraünnehir'de kuvvetli bir ordu bırakmadığını haber alınca Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sarban şehrini kuşattı. Fakat bu kaleyi alamadı (790/1388). Daha sonra Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlup ederek birçok şehir ve köyü yağmaladı. Buhara'yı almak istediyse de bu amacına ulaşamadı. Bütün bu olaylardan sonra Timur, artık Toktamış'ı cezalandırmanın zamanı geldiğini anlayarak süratle Semerkand'a yöneldi. Ancak bunun için çok geçti, çünkü Toktamış kuvvetlerini alarak Deşt-i Kıpçak'a dönmüştü.[48]

Toktamış Han ile Timur arasındaki karşılaşma yine ertelenmiş oldu. Fakat uzun süre geçmeden 15 Recep 794/18 Haziran 1391'de Timur ile Toktamış'ın orduları Kundurça (Kunduzca) Irmağı Boyu'nda karşılaştı. Toktamış ordusunu harp nizamına sokarken Timur'da ordusunu yedi kısma ayırdı ve her birinin başına şehzadelerinden ve ümerasından birini tayin ederek *"yedi kol düzeni"* adını verdiği bir muharebe nizamını tatbik etti. Toktamış Han'ın ordusunu dağıtan Timur muazzam ganimetler elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korudu ve yeni bir mücadele için hazırlanmaya başladı.[49] Timur, 798/1394 yılı sonbaharında Kuzey Azerbaycan'da iken Toktamış kuvvetlerini Derbende geçerek Şirvan topraklarına girdiğini duydu. Bunun üzerine Timur, yeni bir sefer için ordusunun hazırlanmasını emretti. İki ordu 14 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı Boyu'nda karşılaştı. Zafer yine Ti-

[45] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 110.

[46] Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 107.

[47] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 110-11, A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 155; Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 107.

[48] Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 155-56; İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 111; Justin Marozzi, *Timurlenk* (Hülya Kocaoluk), Y.K.Y., İstanbul, s. 184.

[49] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 111-12.

mur'un tarafındaydı.[50] Timur, bizzat Toktamış Han'ı takip ederek İdil boyunda Ükek şehrine kadar giderek buraları yağmaladı.[51] Fakat bununla da kalmayıp Moskova yakınlarına kadar ilerleyerek buraları da yağmalayarak tahrip ettirdi.[52] Timur daha sonra Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı da harabeye çevirdikten sonra Azerbaycan'a döndü.[53] Bu muharebe öncesi Toktamış'ın diplomatik faaliyetlerde bulunduğu da belirtilmektedir. Timur Mısır'ı tehdit etmeğe başladığı ve Toktamış da Timur'a tek başına karşı koyamayacağını anladığı zaman, Memluk Sultanı el-Mülik'uz-Zahir Seyfeddin Berkuk (1382-1399)'un yanına bir elçi heyeti göndererek ortak düşman olan Timur'a karşı tek güç halinde hareket etmelerini istedi. Buna karşılık Sultan Berkuk da Toktamış'a bir heyet gönderdi. Ancak Timur'un Toktamış'ı mağlup etmesi üzerine; Sultan'ın elçileri de Timur'a esir düşmemek için bir an önce Saray'dan uzaklaşmanın yollarını aradılar. Böylece diğer Altın Ordu Hanlarının İlhanlılara karşı Memluklardan yardım alamadıkları gibi Toktamış'ın bu konudaki çabaları da boşa çıktı. Toktamış peş peşe gelen yenilgilerden sonra Rus politikasını değiştirme yoluna gitti. Bundan önce Toktamış en büyük dört knezlik (Moskova, Tver, Ryazan, Nijegorod-Suzdalsk) arasında dengeli politika izleyerek Moskova'nın güçlenmesine engel olmaya çalışıyordu. Moskova'ya karşı Toktamış özellikle Nijegorod Knezliğini kullandı. Bu knezliğin başına Toktamış, Moskova'nın bir numaralı düşmanı Boris'i getirdi. 1375 yılında Moskova Knezi tarafından ele geçirilen Tver, 1382 yılından itibaren Toktamış'ın yardımıyla tekrar bağımsızlığına kavuştu. Timur karşısında aldığı mağlubiyetlerden sonra Toktamış'ın, en azından Doğu Rusya'yı kontrol altında tutmak için Moskova ile iyi ilişkiler kurması gerekiyordu. Moskova Knezi Vasiliyi de durumun farkındaydı ve hiç vakit kaybetmeden Toktamış'ın yanına gelip kendisinden Nijegorod Knezliğinin Moskova Knezliğine bağlanmasını istedi. Bu istek karşısında olumlu yanıt alan Vasiliyi buna karşılık olarak Toktamış'a çeşitli hediyelerle bağlılığını ispatladı.[54]

Ancak Moskova her geçen gün büyümüş ve Doğu Rusya'nın birleşmesi doğrultusunda ilk adım atılmıştı. Timur'un çekilmesinden sonra, Toktamış Han'ın Coci Ulusu'nda hâkimiyeti tekrar ele geçirmek için teşebbüslere giriştiği belirtilmektedir. Arap ve Rus kaynaklarına göre, Toktamış 1396 yılında Cenevizli Kefe hâkimine karşı sefere çıktı ve şehre hâkim oldu. Cenevizliler, Timur'un Altın Ordu'yu tahrip etmesinden sonra hüküm süren karışıklık ve anarşi günlerinde Kırım hâkimiyetini ellerine almışlardı.[55]

---

[50] Y. Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402),* T.T.K., Ankara, 1989, s. 34; Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 112-13.

[51] Nizamud-din Şami, *a.g.e.,* s. 192-197.

[52] Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 112.

[53] Nizamud-din Şami, *a.g.e.,* s. 192-197.

[54] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 113.

[55] A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 113-14.

Bundan başka Toktamış, Emir Edigey'in yardımıyla hanlığını ilan eden Timur Kutluğa karşı savaşmak zorunda kaldı, fakat ona yenildi ve Litvanya Prensi Vitovt'un yanına sığındı. Toktamış Han'ı iyi bir şekilde karşılayan Vitovt, Toktamış Han'ın idaresine Lida şehrini verdi. Toktamış Han kaybettiği topraklarını geri almak için knezden askeri yardım istedi ve knezle bir antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre, şayet Toktamış Han Saray'da tahta geri çıkabilirse Knez Vitovt'a Moskova Knezliğini verecekti. Fakat 802/12 Ağustos 1399 yılında Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Timur Kutluk Han'ın meşhur Emiri Edigey tarafından bozguna uğratıldı. Ardından Timur ve Toktamış kısa bir süre sonra vefat ettiler.[56]

Altın Ordu Devleti'nin bu karışıklık dönemleri devam ederken 1445 yılında hükümdar olan Seyyid Ahmet Han'ın saltanatı 1445-1465 yılları arasında 20 yıl sürdü. Onun zamanında Kırım ve Rusya ile mücadele dönemi başladı. Altın Ordu'dan ayrılmayı düşünen Kırım Han'ı Hacı Giray ile Moskova Knezi (beyi) ise Altın Ordu devletine karşı birleştiler. 1447 yılında birleşen Lehistan-Litvanya ile Altın Ordu Devleti'nin yaptığı anlaşmalardan bir sonuç alınamadı. Hacı Giray Han'da 1449 yılında kendini Kırım Han'ı olarak ilan etti. 1451 yılında Moskova'ya karşı sefere çıktı. Şehrin varoşlarını yakıp yıktı. 1455 yılında Litvanya'ya yaptığı bir seferde Kiev Prensi Semen Olelkoviç ile savaş yaptı. Fakat bu savaşta yenildi ve esir düştü. Esaretten ancak 1457 yılında kaçabildi. 1459 yılında Ruslara karşı bir sefer yaptı. 1465 yılında son kez Moskova seferine çıktı. Bir sonuç alamadan döndü. 1465 yılında ölünce yerine Seyyid Muhammed Han'ın oğlu Ahmet Han hükümdar oldu. Ahmet Han'ın hükümdarlığı 1465-1481 yılları arasında 16 yıl sürdü. Fakat ülke de 1471 yılında karışıklıklar iyice arttı. Kuzeydeki Vyatka boyundan gelen yağmacılar Başkent Saray'ı yağmaladılar. Osmanlıların 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa tarafından ülkenin güneyini ele geçirilmesine karşı bir şey yapamadı. Zira Osmanlıların getirdikleri toplardan çekinerek bir savaş yapmadan geri döndü. Osmanlılarla dost olarak yaşamak zorunda kaldı. 1480 yılında Lehistan Kralı IV. Kazamir ile anlaşarak Moskova Knezi'nin saldırması üzerine beklediği yardım gelmeyince kaçan Rus ordusunu takip edemedi. Böylelikle Ruslar da bağımsızlıklarını ellerine almış oldular. 1481 yılında Ahmet Han Don Nehri kıyısında Aybek ile yaptığı savaşta öldürülünce Ruslar, Altın Ordu egemenliğinden tamamen kurtulmuş oldular.[57]

Ahmet Han'ın ölümü ile yerine geçen oğlu Şeyh Ahmet Han Altın Ordu Devleti'nin son (45.) hakanı oldu. Onun hükümdarlığı 1481-1502 yılları arasında 21 yıl sürdü. Bu son hükümdarın dönemi de karışıklıklar içinde geçti. Taht kavgaları yine devam etti. Litvanya, Moskova ve Kı-

[56] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 114-15; Mustafa Kafalı, *a.g.e.,* s. 113-14.

[57] M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 363-64.

rım'ın kendi aralarında yaptıkları askeri ve siyasi mücadeleler Altın Ordu'yu çok etkiledi. 1502 yılında 266 yıllık Altın Ordu Devleti parçalandı. Kırım'ın ilk hanı Mengli Giray 1502 yılında Altın Ordu'yu yenerek ağır şekilde tahrib etti. Son hakan Şeyh Ahmet Han ise Astrahan'a sığındı. Fakat Astrahanlılar Şeyh Ahmet Han'ı istemediler. Kardeşi Abdülkerim Astrahan'a getirildi. Şeyh Ahmet de eski dostu Litvanya büyük Prensi Aleksandr'a sığındı. 1505 yılında Aleksandr, Kırım Han'ı Mengli Giray'a hoş görünmek için Şeyh Ahmet Han'ı öldürdü.[58]

Böylelikle Timur'un güçlü seferleri, Toktamış Han'dan önce yaşanan fetret devirleri, emirlerin hanlara karşı isyan ederek itaat etmemeleri, 1380 yılında Ruslara karşı alınan mağlubiyet ve Rusya'nın her geçen gün güç kazanması gibi sebeplerden dolayı Altın Ordu Devleti parçalanma sürecine girmiş ve yıkılmıştır.[59]

Parçalanan bu Altın Ordu ülkesinde Kırım (1428-1783), Kazan (1437-1552), Astrahan (1502-1554)[60], Nogay (1502-1584) ve Sibirya gibi hanlıklar yer aldı.[61]

Kültür ve Medeniyet

Altın Ordu Devleti; içinde bulunduğu siyasi faaliyetlerinin yanında kültür ve medeniyet bakımından da büyük gelişmeler göstermiştir. Sanat, ticaret ve mimari; bu üç temel medeniyet öğesinin de kültürel taban da gelişme göstermesini sağlayarak uzun yıllar hâkimiyet sahibi olabilmesini sağlamıştır.

Bu sebeple 922'den beri Müslüman olan Altın Ordu'da Batu'nun küçük biraderi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, bu ülke, Türk-İslam devleti haline gelmiştir. Zaten bu çevrede 922'den beri (yani Bulgarların İslamiyet'i kabullerinden itibaren) İslam kültürü yayılmıştı. Saray şehri kurulduğunda da Türkistan'la ticari münasebetler tekrar güçlendi. Altın Ordu'da Müslüman tesiri başka tesirlere galebe çaldı ve netice itibarı ile Saray hanları Müslüman oldular. Berke Han'ın hâkimiyet zamanı, Altın Ordu'nun, Büyük Hakanlıktan ayrıldığı, yani istiklalini ilan ettiği zamana tesadüf etmektedir. Berke Han kendi namına sikke bastırmakta ve tamamıyla müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Dolayısıyla onun zamanı Altın Ordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır; yeni bir *"Saray"* (Yeni Saray) Şehri'nin kuruluşu da bunu teyit etmektedir. Özbek Han (1313-1342) zamanında İslam dini büsbütün kuvvetlendi. Saray şehri, diğer İslam memleketlerinin büyük

[58] M. Orhan Bayrak, *a.g.e.,* s. 363-64.

[59] İlyas Kamalov, *a.g.e.,* s. 115.

[60] Nadir Devlet, "Kazan, Kasım ve Astırahan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri II,* Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987, s. 571-83.

[61] Ş.K. Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: No. 21, İstanbul, 1986, s. 118-21.

şehirleri gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı; hükümdar sarayında âlimler, şeyhler, seyitler ve hocalar itibar kazandılar; medreseler ve mektepler açıldı. Muhtelif İslam memleketlerinden ustalar yetiştirilmeye başlandı. Meşhur İslam âlimlerinden Kutbettin-ur-Razi, Şeyh Sadettin Teftezi ve başkaları Canı Bek zamanında (1340-1357) Saray şehrinde kaldıkları malumdur.[62]

Bununla birlikte 1288 yılında Mısır Memluklularıyla kurdukları iyi ilişkilere bağlı olarak Memluk Sultanı Baybars Kırım'da bir cami yaptırmıştır. Özbek Han ve devletin ileri gelenleri de külliyeler inşa ettirmiştir. Moğol istilasından önce önemli kültür merkezlerine sahip, İdil-Bulgar topraklarında, Orta Asya ve Harezmî'de, Moğol istilasında yakılıp yıkılan ve ulemanın katledilerek zarar gören eğitim ve öğretim, Özbek Han'dan itibaren hızla gelişme sürecine girmiş ve yüksek Altın Ordu kültürü doğmuştur. Türk-İslam yazı dili ve bu dille Altın Ordu Edebiyatı şekillenmiştir. 14. yüzyılın başlarındaki eserler arasında Rabguzi'ye ait *"Kısas ül Enbiya"* ve *"Mu'in ül-Mürit"* önde gelen çalışmalardandır. Bu bölgede bazı yarlıklar Moğolca yazılmakla beraber, bu hanlığın bürokrasi dili Türkçe olmuştur.[63]

Yönetici seçkinlerin 13. yy. sonları gibi erken bir tarihte bile Türkçeye aşina ve onu kullanıyor olmalarına rağmen, Altın Ordu'nun resmi dili tarihinin çoğunda Moğolca olarak kalmıştır. Altın Ordu'nun Memluklarla diplomatik yazışmalarının çoğu Moğolca yapılmıştır. Moğolcanın yanında, Uygurca veya Uygur harfi Doğu Türkçesi de kullanılmıştır. Hatta Çağatay Türkçesi'nin gelişimi, Altın Ordu'nun kültürel ortamı ve etkisi dâhilinde değerlendirilmelidir. Ayrıca diğer Türk dillerinin etkisinden uzak kalmayan Kıpçakça, kaynaklarda belirtildiği kadarıyla bu bölgenin en yaygın olarak kullanılan dilleri arasındaydı. Özellikle Özbek Han'ın hükümdarlığı sırasında (1312-1341) İslam ile birlikte Arapça da bir edebi vasıta olarak kullanıldı.[64]

Altın Ordu'nun XIII-XIV. yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan yalnız Şarki Avrupa'nın değil, genel olarak Türk dünyasının en mühim mevkie sahip devletlerindendir. Bu devletin büyük bir kısmı -Rus yurdu hariç- Türk'tü; ancak üst tabakada Moğol unsuru mevcuttu. Bu unsur da kısa bir zaman içinde tamamıyla Türkleşmişti. Devlet teşkilatı, Cengiz'den çok önce teşekkül eden devlet sisteminden ibaretti. Gök-Türk ve Uygur teşkilatının mühim unsurlarının Altın Ordu (ve genel olarak bütün diğer Türk devletlerince) mevcut olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır; bunun içindir ki, Altın Ordu ve sonraki hanlıkların devlet,

62 Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 404.

63 Umay Türkeş-Günay, *a.g.e.,* s. 409-10.

64 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (Çev: Osman Karatay), Karam Yayınları, Ankara, 2002, s. 247.

iktisat ve sosyal teşkilatlarını öğrenmek, Moğolların kendi iç teşkilatlarını daha evvelki Türk devletleri ve heyetlerinin vaziyetlerini bilmekle mümkündür. Mevcut kaynaklara göre (Timur-Kutluk, Hacı-Giray ve Sahip-Giray hanlıkların yarlıkları) Altın Ordu'da askerlik, ziraat, ticaret, vergi ve her çeşit sorumlulukları tanzim eden kanunlar mevcuttu. Cengiz tarafından kurulan teşkilatta; siyasi ve sosyal hayatın her safhasını tanzim eden birçok nizamlar tatbik edilmekte idi. Bu itibarla da Altın Ordu Devleti *"yasalı"* (kanunlu) bir siyasi varlık olarak tanınmaktadır. Bu devlet altında yaşayanların yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile de yerleşik bir yapısı mevcuttu. Zaten Orta İdil boyundaki Türklerin çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları, İdil'in aşağı kısmında bulunan Türk-Moğol unsurunun da yavaş yavaş şehirlere yerleştikleri bilgisi de çeşitli kaynaklarda mevcuttur.[65]

Ayrıca konuyla ilgili olarak el-Umari; *"Ülke"*, der, *"çok güzel inşa edilmiş ve kalabalık şehirler yönünden zengindir ve dağları bol ve gür bir bitki örtüsüyle kaplıdır. Buğdayın boy verdiği ve sütün aktığı bir topraktır; nehirler bu toprağı sulamakta ve meyveler bol miktar da yeşermekte"* demektedir. Süt, hububat ve şehirler: işte el-Umari'nin gözüne çarpan üç önemli unsur. Hayvan sürüleri; göçebe yaşamın ayrılmaz parçası. Fakat *"buğday"* ifadesine dikkat çeken yazar; bunu şöyle ifade ediyor; Güney de Rus prenslikleri buğday üretiyordu ve Kafkasların kuzeyi de tüm İslam dünyasında hasat yönünden ünlüydü. Aslında o zamanların büyük buğday ambarı, Volga Nehri yoluyla iki Saray'ın gereksinimini karşılayan ve bunun da ötesinde büyük miktarlarda ihracat yapan Kama Bulgaristan'ıydı.

Şehirlere gelince, Kırım'da ya da Karadeniz üzerindeki Kerç ve Azak ya da Bulgaristan'daki Bolgar ve doğal olarak Harezmî'deki Urgenç gibi bazıları, Moğollar döneminden de önce, eskiden beri vardı; diğerleri ise, iki Saray ve Astırhan gibi yeniydi.[66]

Fakat bu şehirlerin dışında; Azerbaycan, Batçin, Bakü, Büler, Derbent, Gülistan (Saray banliyösü) Kırım Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmud Abat, Muhşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sığnak-Cedit, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamaha gibi şehirlerde Altın Ordu Devleti şehirlerindendir. Demek ki, Altın Ordu sadece bir *"step imparatorluğu"* değildi.[67] Bu şehirlerin çoğu, özellikle uluslararası ticaret sayesinde oldukça büyük bir gelişme göstermişti.[68] Bu gelişme büyük ticaret merkezleri, *"ihracat ve ithalat"* iskeleleri ve transit istasyonları sayesinde olmuştur. Bilhassa Saray

65 Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 404.

66 Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* (Çev: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, Ankara, 2001, s. 474-75.

67 Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405.

68 Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 475.

şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında şehri bizzat gezen[69] el-Umari bize bu yerleşimin oldukça ayrıntılı bir tasvirini vererek onun hamamları, çarşıları, medreselerinden ve şehre *"gelen çok sayıda ticari maldan"* söz etmektedir.[70] Ünlü seyyah İbn Batuta ise; *"olağan üstü büyüklüğünden"*, *"dolaşmak için tam bir güne ihtiyaç olan", "sıkışık ev kümelerinden",* on üç büyük camisinden ve *"her bir uyruğun kendi semtinde oturup kendi çarşısından alışveriş ettiğinden",* Moğollar, Asesler, Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar, Bizanslılar ve Mısır, Irak ve Suriye Müslümanlardan oluşan kozmopolit nüfusundan dem vurmaktadır. Kendine özgü ifade tarzına sadık kalarak yazısına şöyle son vermektedir: *"varolan en güzel şehirlerden biri."*[71]

Bu tür kayıtlar yapılan kazı çalışmalarıyla desteklenmektedir. Ayrıca yapılan bu kazılarda; Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı olduğu, bahçelere, evlere varıncaya kadar su borularıyla su getirildiği meydana çıkmıştır; Çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda önemli bulgular elde edildiği, çıkan eserlerle sabittir. Yine bu kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda eşya, tabak, çanak ve bardak kalıntıları, deriler, kesilmiş deri plakaları, ipekliler, silahlar, aletler, leğenler, dökme tencereler, şamdanlar, mücevherler bulunmuştur ki bu da el sanatları ve özellikle de metal işlemeciliğinin ne kadar geliştiğini ortaya koymaktadır. İçlerinden birinde de yetmiş körük deliği olan sekiz büyük fırın gün ışığına çıkarılmıştır.[72] Özellikle dokuma, maden işçiliği, deri ve gedik teşkilatı fevkalade yüksek seviyede idi. Bununla birlikte, İki Sarayın ambarlarında Rus ve Mordva (Fin kavmi) toprağından gelen deriler, Mısır ve Bizans'tan gelen ağır kumaşlar, fildişinden mamul eşya, Mısır'dan gelen cam eşya, İran ve Çin'den gelen ipekler, Buhara'dan gelen pamuk mensucat ile halılar, Hint'ten gelen inci ve mercanlar, sıcak memleketlerden gelen baharat yığılı dururdu. Bir deponun harabeleri arasında, Balodis adlı Leton arkeologu kahve taneleri bile bulmuştur.[73]

Ayrıca bozkır sanatının etkisiyle birlikte, Harezmî etkisinin de belirgin olarak ortaya çıkarılması ve bu iki sanatı bir sentez haline getiren; Urgenç'teki Mübarek Hatun'un güzel türbesini süsleyen seramikler bu bakımdan önemlidir. Bu eserler de; Harezmîn karakteristik kırmızısı üzerine mavi ya da türkuaz, beyaz, yeşil ve sarı renklerle aynı renk oyunu oluşturulmuştur. Burada İslamiyet'in öngördüğü biçimde daha çok bitkilerden, ama hayvanlar ve hatta insanlardan da oluşan aynı tip süsleme ve teknikler söz konusudur. Bu baskın Harezmi ve elbette ikincil

69 Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405.

70 Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 474.

71 İbn Batuta, *a.g.e.,* s. 270; Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 223; Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 474.

72 Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 475; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405.

73 Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 223.

bozkır sanatı etkisine, politik ilişkilerin gelişmesi ve Nil Vadisi'nde üretilen şaşalı hediyelerin (Leningrad Ermitage Müzesi'nde korunan harika mermer şamdan) gönderilmesinin ardından Mısır etkisi ve ithal ya da bronz aynaların ve yine bronzdan yapılmış yüksek kabartma sfenkslerin ortaya koyduğu Çin etkisi de eklenmişti.[74]

Saray şehrinde (bilhassa Saray Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin ananesi yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray aynı zaman da Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması ve[75] Venedik, Cenova ve Pizza gibi denizcilikle uğraşan ve Karadeniz kıyısı boyunca ticaret kolonileri bulunan İtalyan Cumhuriyetleri ile ticaret yaparak zenginleşmiş ve büyümüştür. Bu sebeple de başlangıçta belirttiğimiz gibi de 14. yüzyılda yükselen Türk-İslam kültürüne ev sahipliği yapmıştır.[76]

Altın Ordu'da din serbestliği bakımından da yalnız müsamaha ile kalmayıp, Ortodoks kilisesinin hamisi idi. Metropolitler kilise haklarını ve kilise haklarına dokunulmazlığı sağlayan yarlıkları (fermanları) hanlardan veya Özbek'in Taydula'nın yaptığı gibi hanların zevcelerinden aldılar. Kilise emlakına tecavüz ölümle cezalandırılıyordu. Hrıstiyan dini ile alay edenler de aynı şekilde ağır cezaya çarptırılıyordu. Bu himaye dolayısıyla kilise, mimarlık, ikon ressamlığı ve dini edebiyat bakımından çok gelişti. Rus din adamlarına daima saygı gösterildi. Berke 1261'de Saray'da piskoposluğu kendisi kurdu. Theognost'u Mengütimur birkaç defa harice elçi olarak gönderdi. Ortodoks kilisesi, başlangıçta Tatar'lara olan şükran borcunu, sadakat ile ödedi. Papazlar vergi ödemekten muaftılar ve ancak metropolite karşı sorumlu idiler. Metropolitlik Altın Orda Tatar'larının menfaatlerini Rus prenslerine karşı da koruyordu. Ayrıca ferd hukuku, vergi sistemi, askeri teşkilat, posta, daha sonraki Rusya'da hep Kıpçak'lardan alınan Türk örneğine göre kurulmuştur.[77]

Altın Ordu'nun merkezi olan Saray şehrine *"Taht İli"* denilirdi. Batu zamanında tesis edilen Saray şehri, Berke Han zamanında daha müsait bir yere nakledilerek Yeni Saray, yahut Saray Berke adını aldı (İdil'in sol kollarından biri olan Tsares mevkiine yakın). Hanlar Saray Şehri'nin *"Gülistan"* denilen banliyösünde yaşıyorlardı; burası bilhassa hanların kış'ı geçirdikleri bir yerdi; yazları ise eski bir adet üzere *"yaylağa"* çıkarlar, Don ve Özü arasında kalırlardı. Hanların *"yaylak"*lardaki ordugâhla-

[74] Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 476; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405; Pavel Bırnya-Tatyana Ryaboy, "Altın Ordu'ya Ait Dinyester ve Prut Nehirleri Arasında Bulunan 'Şehr Al-Cedid'in XIV. Asırdaki Durumu", (Çev: Petri Çebotar), *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Mayıs 1994, Sayı: 89, İstanbul, s. 55-61.

[75] Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405.

[76] Umay Türkeş-Günay, *a.g.e.,* s. 409.

[77] Laszlo Rasonyı, *a.g.e.,* s. 225-26; İlyas Kamalov, "Saray", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 36, İstanbul, 2009, s. 122.

rı da büyük bir şehir manzarası arz ediyor; hanım ve büyüklerin süslü çadırları geniş bir sahayı kaplıyordu. Keçeden yapılan çadırların (yurt) içi kıymetli halılarla süslü idi; hanın tahtı altın ve kıymetli taşlarla bezenmiş, ayakları gümüşten idi. Bayram ve yortu günlerinde yabancı elçiler merasimle kabul edilirdi; bu münasebetle hanın tahtı etrafında hatunu ve hanedan azasına mensup büyükler bulunuyor; han zadeler tahtın ayakları yanında ve han kızları da tahtın önünde yer alıyorlardı. Hanın birkaç karısı olurdu; fakat biri Ulu-Hatun, yani baş kadın sayılırdı. Ulu-Hatunların mevkileri gayet yüksek olup, devlet idaresine bilfiil iştirak ederler, hatta, hanın muvaffakiyetiyle, kendi adlarından *"yarlık"* verdikleri olurdu. Ulu Hatun Osmanlı sultanlarının saraylarındaki Baş-kadın efendi ve Valide Sultana çok benzemektedir; yalnız Valide Sultanın salahiyetleri daha geniştir. Hanlar, yalnız Tatar büyüklerini kızlarını değil, Bizans imparatorlarının ve Rus knezlerinin kızlarını da alıyorlardı; nitekim Özbek Han'ın karısı Rum Kayseri Andronik Paleologos'un kızı idi.[78]

Genel olarak Altın Ordu Devleti'nde kadınların sosyal mevkileri yüksekti ve hususta eski Türk ananeleri devam ettiriliyor, Müslümanlık ve Şark memleketlerinin kadınları ezici tesirleri henüz kökleşmemişti. Han'ın hatunları ayrı saraylarda yaşıyorlar, göç ederken kendilerine mahsus çadırları bulunuyordu; hatta kendilerinin mescit ve camileri, hoca ve imamları olduğu gibi umumi hayatta ayrı muhafız kıta'ları da vardı; Altın Ordu kadınları peçe taşımadıkları gibi, genel hayatta görünürler, hatta han hatunları şairler ve âlimler meclislerine bile katılırlardı.[79]

Altın Ordu idaresine gelince: Bunun eski Türk esaslarına istinat ettiğini söylemiştik; bu esaslarda bilhassa bozkır ananesi ve teşkilatı mühim bir yer tutuyordu. Ahalinin gittikçe toprağa bağlanması, ziraat, ticaret ve sanayinin ortaya çıkması üzerine devlet idaresinde bu esaslarda dikkate alınmıştır. Altın Ordu'nun resmi ismi *"Orduyu Muazzam"*dır, yani *"Büyük Ordu"*. Bu devlet birkaç kısma yahut *"Ulus"*a bölünürdü; dolayısıyla Rusya bile birkaç *"Ulus"*tan ibaret olduğu gibi, Başkurt, Bulgar, Mokşı elleri de birer ayrı ulus teşkil etmişti; bundan başka Kafkas ve Karadeniz sahaları da ayrı uluslara bölünmüştü. Ulus onun başında bulunan türe (büyük memur)lerin adını alırdı. Ulus içinde de, Cengiz'in tespit ettiği ve tamamıyla askeri önemi olan bir bölüm vardı; böylece: Tümen (10 bin), bin, yüz ve on beylikleri; tümen beyi, on bin kişilik kuvveti çıkaran bölgenin başbuğu, bin beyi, bin kişilik kuvvetin başı v.s. Bu bakımdan Altın Ordu gayet intizamlı bir askeri ve mülki idare teşkilatına ma-

78 Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 405-06.

79 İbn Batuta, *a.g.e.,* s. 246-53, 255-58, 269-271; Jean Paul Roux, *a.g.e.,* s. 476-77; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 406; Abdürrahim Dede, "İbn Batuta'ya Göre Kırım Türklerinin Gelenek ve Görenekleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* C. I, Sayı: 4, İstanbul, 1980, s. 95-98.

likti. Türk olan ulusların en yüksek idare (sivil) memuruna Daruga denilirdi ki valilerin dengi sayılır; Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de Başkak adını taşırdı; Başkakların idari merkezine de *"yurt"* denirdi. Başkaklar bulundukları yerde, Rus knezleri ve ahalisinin Altın Ordu'ya boyun eğmelerine nezarete memurdu; bu maksatla onun emrinde asker de bulunurdu. Rus ahalisinden *"baş vergisi"* alındığından, nüfus sayımı yapılır (ilk sayım 1257'de) ve ona göre Başkaklar vergi alırlardı; mal ve mülkten ayrıca aşar (onda bir) da toplanmakta idi. Darugaların da aynı şekilde icra faaliyette bulundukları görülmektedir; yerli Türk ahalisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan ortaya çıkarılmaktadır. Ancak *"Tarhan"* olan kimseler, her nevi mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı da han tarafından verilir ve *"Tarhanlık yarlığı"* ile tasdik olunurdu. Hana devlet idaresinde *"Divan"* adını taşıyan bir meclis yardım ederdi. Ekseri Türk-İslam devletlerinde bu müessesenin Altın Ordu'daki önemi kesin olarak bilinemiyor; bilhassa bu divanın yazıcıları (Divan bitikçileri) tabiri kaynaklarda ifade edilmektedir. Dış memleketlere gönderilen elçilere ve yardımcılarını *"elçi-keleci"* denirdi. Ayrıca yol, vergi, ticaret işlerine nezaret eden memurlar mevcut olup bunların vazifeleri tayin ve tespit edilirdi. Ticaretin Altın Ordu'da önemli ölçü de gelişme gösterdiği ve buna bağlı olarak para sistemi de muntazamdı; maden para ile birlikte, kâğıt para da vardı.[80]

Sonuç

Altın Ordu devleti hem yer aldığı coğrafya ve hem de yaşadığı dönem itibariyle son derece geniş bir ilişkiler ağı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu bakımdan Altın Ordu devleti bir yandan Orta Asya'dan beraberinde getirdikleri değerler, diğer yandan da mevcut kültürlerin yenileri ile buluşması sonucunda ortaya çıkan olgular söz konusudur. Altın Ordu Devleti'nin, Doğu Avrupa'ya ve Rus yurduna belli bir düzen ve devlet teşkilatının yerleşmesinde olduğu gibi iktisadi ve mali alanlarda da tesirleri görüldü.

Bu sayede Rusya'ya ilk defa vergi ve para sistemi, posta ve ulak teşkilatının Moğollar tarafından getirildiği belirtilmektedir. Devlet teşkilatı, askerlik, vergi, avcılık ve elçilik merasimleri, giyim-kuşamla ilgili kelimeler hep bu etkilerin işaretleridir.

1257 yılında başa geçen Berke Han'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte bölgede İslamiyet hızla yayıldı. Bunun siyasi etkileri yanında daha sonraki hükümdarların da İslamiyet'e hizmetleri sayesinde burada farklı bir medeniyetin doğmasına vesile oldular. Özellikle şehirleşme ve ticaretle birlikte İslam kültürünün buralarda yerleşmesinde Altın Ordu devletinin önemli rol oynadığı aşikârdır.

[80] Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.,* s. 406-07.

Kaynakçalar

Batuta, İbn, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nüzzar fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar),* Yeni Şafak Yayınları, İstanbul.

Bayrak, M. Orhan, *Türk İmparatorlukları Tarihi (Hunlar-Osmanlılar; M.Ö. 220-M.S. 1922, 17 İmparatorluk Tarihi),* Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002.

Devlet, Nadir, "Kazan, Kasım ve Astırahan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri II,* Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara, 1987.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (Çev: Osman Karatay), Karam Yay., Ankara, 2002.

Günay, Umay Türkeş, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletler Tarihi,* Bilge Yayınları, İstanbul, 1984.

Hacı, Ötemiş, *Çengiz-Name,* (Hazırlayan: İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Kafalı, Mustafa, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri,* İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1976.

Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatihi Tatarlar,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.

Kurat, Akdes Nimet, *Türk Dünyası El Kitabı,* C. I, Coğrafya-Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1992.

Marozzi, Justin, *Timurlenk* (Çev: Hülya Kocaoluk), Y.K.Y., İstanbul.

Nur, Dr. Rıza, *Türk Tarihi,* T.C. Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1924-1926.

Rasonyı, Laszlo, *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* (Çev: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yay., Ankara, 2001.

Rubruk, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255,* (Çev: Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Seferoğlu, Ş.K. - Müderrisoğlu, Adnan, *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No. 21, İstanbul, 1986.

Şemi, Nizamüddin, *Zafer name,* (Çev: Necati Lugal), Ankara, 1987.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Ötüken Yay., İstanbul, 2005.

Yakubovskiy, A.YU., *Altın Ordu ve Çöküşü,* (Çev: Hasan Eren), T.T.K., Ankara, 2000.

Yücel, Y., *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402),* T.T.K. Ankara, 1989.

Makaleler

Bırnya, Pavel - Ryaboy Tatyana, "Altın Ordu'ya Ait Dinyester ve Prut Nehirleri Arasında Bulunan 'Şehr Al-Cedid'in XIV. Asırdaki Durumu", (Çev: Petri Çebotar), *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Mayıs 1994, Sayı: 89, İstanbul, s. 55-61.

Dede, Abdürrahim, "İbn Batuta'ya Göre Kırım Türklerinin Gelenek ve Görenekleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* C. I, Sayı: 4, İstanbul, 1980, s. 95-98.

Devlet, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* IX, Çağ Yay. İstanbul, 1992, s. 115.

Halikov, Alfred, "Altın Orda Devleti Tarihi", (Çev. İlyas Kamalov), *Avrasya Fatihi Tatarlar,* Kaknüs Yay., İstanbul, 2007, s. 101-03.

İnalcık, Halil, "Giray", *İslam Ansiklopedisi,* s. 783-89.

Kafalı, Mustafa, "Altın Orda Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları.

Kamalov, İlyas, "Saray", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 36, İstanbul, 2009, s. 122.